

Origin and Evolution of Transmitted Lists of the Chronological Order of Qur'anic Revelation in Early Sources

Saeideh Jannesari¹ | Amir Ahmadnezhad²

1. Corresponding Author, PhD, Department of Qur'an and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Ahl al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: sa.jannesari@ahl.ui.ac.ir

2. Assistant Professor, Department of of Quran and Hadith Sciences, Faculty of Theology and Ahl-al-Bayt Studies, University of Isfahan, Isfahan, Iran. Email: ahmadnezhad@ltr.ui.ac

Abstract

The chronological order of revelation (tartīb al-nuzūl) is among the most fundamental and significant data points for historical dating, yet there is no consensus regarding the content and authenticity of its transmitted reports (ahādīth). This study, through an extensive survey of classical sources containing transmitted lists and a detailed comparison of both published and manuscript versions accessible from single sources, seeks to comprehensively and accurately gather and categorize traditions regarding the sequence of revelation. Subsequently, it examines the relationships among these chronological lists, investigates clues for their convergence and divergence, and evaluates the authenticity of the reports using hadith criticism criteria, uncovering the influence of personal judgment (ijtihād) and editorial intervention in the transmitted lists. The findings indicate that the compilation, editing, and initial dissemination of these lists were accomplished by three principal figures: 'Aṭā'-i Khorāsānī, Muḥammad b. Sā'ib al-Kalbī, and Ḥusayn b. Wāqid Marwazī, who respectively compiled and disseminated the lists attributed to 'Aṭā', Abū Ṣāliḥ via Ibn 'Abbās, and 'Ikrimah-Ḥasan Baṣrī. The striking similarity among these three lists attests to their shared origins and roots. Nonetheless, the attribution of any of these transmitted reports to Imām 'Alī or Ibn 'Abbās cannot be confirmed; however, the general structure of these lists is grounded in records, transmissions, and the historical memory of individuals close to the period of revelation. Following the initial dissemination of these lists, both intentional alterations and inadvertent scribal errors further contributed to their inconsistency. While the initial formation of the transmitted lists was based on historical reality, both the instances of disagreement and consensus among these lists should be critically examined on a case-by-case basis.

Keywords: Chronological Order of Quranic Revelation (Tartīb Nuzūl al-Qur'ān), Transmissions of Chronological Order, Origin, Dating, 'Aṭā'-i Khorāsānī.

Cite this article: Jannesari, S., & Ahmadnezhad, A. (2025). Origin and Evolution of Transmitted Lists of the Chronological Order of Qur'anic Revelation in Early Sources. *Quranic Researches and Tradition*, 58 (1), 109-133. (in Persian)

Publisher: University of Tehran Press.

Authors retain the copyright and full publishing rights.

DOI: <https://doi.org/10.22059/jqst.2025.391413.670447>

Article Type: Research Paper

Received: 9-Mar-2025

Received in revised form: 25-May-2025

Accepted: 14-Jul-2025

Published online: 6-Oct-2025

خاستگاه و تطور فهرست‌های نقلی ترتیب نزول قرآن کریم در منابع اولیه

سعیده جان‌نثاری^۱ | امیر احمدنژاد^۲

۱. نویسنده مسئول، دانش‌آموخته دکترا، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل بیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: sa.jannesari@ahl.ui.ac.ir
۲. استادیار، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اهل بیت (ع)، دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران. رایانامه: ahmadnezhad@litr.ui.ac

چکیده

ترتیب نزول یکی از اساسی‌ترین و مهم‌ترین داده‌های تاریخ‌گذاری است، اما اتفاق نظری بر سر محتوا و اصالت روایات آن وجود ندارد. این پژوهش، با جستجوی گسترده منابع کهن فهرست‌های نقلی و مقایسه دقیق محتوای نسخه‌های مطبوع و مخطوط در دسترس از یک منبع واحد، کوشیده است روایات ترتیب نزول را به صورتی کامل و دقیق گردآوری و دسته‌بندی کند. در گام بعد، ارتباط فهرست‌های ترتیب نزول با یکدیگر و سرنخ‌های همگرایی و واگرایی آن‌ها را بررسی کرده و به اعتبارسنجی روایات با معیارهای نقد حدیث و کشف آثار اعمال نظر و اجتهاد در فهرست‌های نقلی پرداخته است. بررسی‌های این پژوهش نشان می‌دهد که گردآوری، تدوین و نشر اولیه فهرست‌های نقلی توسط سه شخصیت اصلی صورت گرفته است: عطاءخراسانی، محمد بن سائب کلبی و حسین بن واقد مروزی که به ترتیب فهرست عطاء، فهرست ابوصالح از ابن عباس و فهرست عکرمه-حسن بصری را تدوین و منتشر کرده‌اند. شباهت بسیار این سه فهرست نیز گواه اشتراک در اصل و ریشه آن‌هاست. با این حال انتساب هیچ‌کدام از این روایات به امام علی (ع) و ابن عباس قابل اثبات نیست؛ اما شاکله کلی این فهرست‌ها ریشه در مکتوبات، نقل‌ها و حافظه تاریخی افراد نزدیک به نزول دارد. پس از نشر اولیه فهرست‌ها، تعبیرات عمدی و خطای سهوی در نقل و کتابت نیز باعث آشفتگی بیشتر آن‌ها شده است. هرچند شکل‌گیری اولیه فهرست‌های روایی مبتنی بر واقعیت تاریخی است، هم‌سور اختلافی در فهرست‌های نقلی و هم حد مشترک و اجماعی این فهرست‌ها به صورت موردی قابل نقد هستند.

کلیدواژه‌ها: فهرست ترتیب نزول قرآن، روایات ترتیب نزول، خاستگاه، تاریخ‌گذاری، عطاءخراسانی.

استناد: جان‌نثاری، سعیده، و احمدنژاد، امیر (۱۴۰۴). خاستگاه و تطور فهرست‌های نقلی ترتیب نزول قرآن کریم در منابع اولیه. پژوهش‌های قرآن و حدیث، ۵۸ (۱)، ۱۰۹-۱۳۳.

نوع مقاله: علمی-پژوهشی

دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۹

بازنگری: ۱۴۰۴/۰۳/۰۴ DOI: <https://doi.org/10.22059/jqst.2025.391413.670447>

پذیرش: ۱۴۰۴/۰۴/۲۳

انتشار: ۱۴۰۴/۰۷/۱۴

ناشر: مؤسسه انتشارات دانشگاه تهران

حق چاپ و حقوق نشر برای نویسندگان محفوظ است.

مقدمه

در دهه‌های اخیر تلاش برای فهم قرآن کریم در بافت تاریخی و سیر نزولی آن بیش از پیش مورد توجه قرار گرفته است. ارتباط تنگاتنگ معنای آیات با شرایط و زمان نزول و نیز بیان تدریجی آموزه‌های هدایتی و تربیتی در سیر نزول، اهمیت و ضرورت تاریخ‌گذاری و علم به ترتیب نزول سور قرآن را برای فهم صحیح و دریافت مراد الهی نشان می‌دهد. از قرون اولیه نیز بحث ترتیب نزول اهمیت و حساسیت داشته، با این تفاوت که کارکرد اصلی آن در بحث ناسخ و منسوخ بوده است. با وجود این، در مصحف رابع قرآن اثری از ترتیب تاریخی سور وجود ندارد. متن آیات و سور نیز تصریحی به زمان نزول ندارند و تنها در برخی سور و آیات به موقعیت نزول اشاراتی شده است. اما گزارش‌های متعددی از ترتیب نزول سور قرآن نقل شده است که دارای وجوه اشتراک و در حین حال افتراق و تعارضاتی با یکدیگر هستند. ردیابی منابع ترتیب نزول نشان می‌دهد که تعدد نقل و اختلافات موردی در متن فهرست‌های ترتیب نزول به مرور گسترش یافته و روایات در اسناد و محتوا دچار آشفتگی بیشتری شده است. توجه روزافزون به رویکرد تاریخی در فهم متن قرآن، پژوهشگران غربی و اسلامی را بر آن داشته که معضل آشفتگی فهرست‌های روایی را به گونه‌ای حل و فصل کنند. نتیجه غالب پژوهش‌های انجام شده گزارشی ناکامل از روایات ترتیب نزول، نقد کلی فهرست‌ها، تدوین روشی برای کشف ترتیب نزول و در نهایت استخراج یک فهرست واحد از روایات متعدد و یا به طور خاص پیشنهاد یک فهرست اجتهادی است. اما اساس و زیربنای این پژوهش‌ها یعنی بررسی دقیق روایات ترتیب نزول و ریشه‌یابی این فهرست‌ها مغفول مانده و مخاطب را در پذیرش رأی و نتیجه‌گیری خود متقاعد نمی‌کند. مسأله اینجاست که مفسر و محقق بیش از آن که بخواهد پیشنهاد یک فهرست را از پژوهشگری معاصر بشنود، می‌خواهد بفهمد که ریشه‌های شکل‌گیری این روایات کجاست، آیا این فهرست‌ها اعتبار و اصالت دارند و دلیل اختلاف فهرست‌ها چیست. این خلاء بنیادین در دانش علوم قرآنی، یعنی مبهم بودن اصل، ریشه، مبنا و میزان اعتبار این روایات در این پژوهش هدف قرار گرفته است.

۱. پیشینه

اولین آثار مکتوب از روایات ترتیب نزول از قرن سوم هجری به بعد به دست ما رسیده است. فراوانی تألیفات تفسیری، تاریخی و علوم قرآنی (از جمله کتاب‌های العدد و کتب ناسخ و منسوخ) و حتی کلامی که به موضوع مکی-مدنی و ترتیب نزول قرآن پرداخته‌اند، اوج گرفتن اهمیت این مبحث در قرن‌های سوم، چهارم و پنجم را نشان می‌دهد. در بخش فرایند پژوهش این تألیفات معرفی می‌شوند. در این پژوهش آثار مربوط به ده قرن نخست هجری، به عنوان منابع اصلی روایات ترتیب نزول مد نظر قرار گرفته‌اند؛ زیرا منابع بعد از قرن دهم حاوی نقل روایت ترتیب نزول جدیدی نسبت به منابع در دسترس پیشین نیستند. بعضی از منابع ده قرن نخست به چند روایت ترتیب نزول و برخی تنها به یک

روایت اشاره کرده و درواقع فقط ترتیب نزول منتخب خود را اعلام کرده‌اند. برای مثال، ابوالقاسم حسن بن محمد بن حبیب نیشابوری (متوفی ۴۰۶) تنها به گزارش ترتیب نزولی از حسین بن واقد مروزی بسنده کرده است (نیشابوری، راضی، ۱۹۸۸).

آخرین منبعی که حاوی روایت ترتیب نزول جدیدی نسبت به منابع پیشین است، «الاتقان فی علوم القرآن» تألیف جلال الدین سیوطی است که در قرن دهم هجری نوشته شده است. این اثر به دلیل جمع‌آوری و نظم مطالب مرتبط با علوم قرآنی، از جمله روایات ترتیب نزول، به عنوان منبعی جامع شناخته می‌شود.

در قرون بعد نیز توجه به روایات ترتیب نزول و استناد به کتب پیشین دیده می‌شود. به خصوص در دهه‌های اخیر با افزایش توجه به رویکرد تاریخی در فهم ماهیت و تفسیر قرآن و پس از انتشار کتاب «تاریخ قرآن» تولدک، به شکل جدی‌تری به گردآوری و تحلیل روایات ترتیب نزول پرداخته شده است. در میان آثار و تحقیقات موجود در زمینه فهرست‌های ترتیب نزول روایی، گزارش دکتر محمود رامیار در کتاب «تاریخ قرآن» (۱۳۶۹)، پژوهش دکتر جعفر نکونام در قالب رساله دکتری (۱۳۷۳) و کتاب «درآمدی بر تاریخ‌گذاری قرآن» (۱۳۸۰)، تحقیقات دکتر عبدالکریم بهجت‌پور در «شناخت‌نامه تنزیلی سوره‌های قرآن کریم» (۱۳۹۴) و دو کتاب «الوحده التاریخیه للصور القرآنی» (۱۴۲۷ق) و «علم تاریخ نزول آیات القرآن الکریم و سوره» (۱۴۲۳ق) نوشته عمران سمیع نزال و دکتر احمد شکری، گردآوری و دسته‌بندی جامع‌تری نسبت به سایر تحقیقات دارند. با وجود این، در این تألیفات نیز به گزارش روایات از چند منبع بسنده شده، رابطه میان فهرست‌های روایی و تبار و اعتبار این روایات به صورتی کلی از منظر مؤلف مطرح شده است. در این اظهار نظرهای کلی نیز اختلاف بسیار است. برای مثال، گوستاو ویل از اسلام‌پژوهان آلمانی پیش‌تاز در تحقیق در ترتیب تاریخی قرآن، فهرست‌های موجود را نه تنها برای اروپاییان بلکه برای خود مسلمانان نیز گیج‌کننده و فاقد ارزش دانسته است (weil, 1844, p53)؛ علامه طباطبایی اتصال این روایات به پیامبر (ص) را رد کرده و ارزش و اعتباری برای این روایات قائل نیست (طباطبایی، ۱۳۵۳، ۱۸۶)؛ دکتر نکونام فهرست‌های روایی را معتبر و ریشه آنها را نقل از ابن عباس و او از امام علی (ع) و در نتیجه متصل به پیامبر (ص) دانسته (نکونام، ۱۳۸۰، ۱۳۷) و عمران سمیع نزال این روایات را اجتهادات صحابه، تابعان و اتباع ایشان معرفی کرده است (نزال، ۱۴۲۷، ۶۴). در پژوهش حاضر تلاش شده است با بررسی عمیق و دقیق فهرست‌های روایی و ردیابی آنها در منابع کهن، روند شکل‌گیری این فهرست‌ها بازسازی شود.

۲. فرایند پژوهش

به عنوان گام اول در این پژوهش، تمامی روایات ترتیب نزول در منابع موجود و با تمرکز بر منابع کهن ردیابی و استخراج شده و دسته‌بندی کاملی بر اساس قائل روایات و منابع آنها ارائه می‌شود. روایات

ترتیب نزول در این منابع که بیش از ۳۰ روایت است، بر اساس سند ذیل ۱۶ عنوان روایت قرار داده شد:

۱. فهرست امام علی (ع)-شهادت ۴۰ق-به نقل از سعیدبن مسیب-م ۹۴ یا ۱۰۰ق (المبانی^۱، نسخه خطی، ۸؛ المبانی، جفری، ۱۳۹۲، ۱۴)
۲. فهرست امام علی (ع) به نقل از مقاتل بن سلیمان-م ۱۵۰ق (شهرستانی، نسخه خطی، ۶ب تا ۱۹آ)
۳. فهرست ابن عباس-م ۶۸ق-به نقل از کُریب-م ۹۸ق (ابن العربی، ۱۴۱۳، ۱۲)
۴. فهرست ابن عباس به نقل از ابوصالح-م ۸۶ تا ۹۶ یا ۱۱۱ تا ۱۲۰ق-از طریق کلبی-م ۱۴۶ق (یعقوبی، بی تا، ج ۲، ۳۳؛ المبانی، جفری، ۱۳۹۲، ۸) و فهرست ابن عباس به نقل از کلبی (شهرستانی، نسخه خطی، ۶ب تا ۱۹آ)
۵. فهرست ابن عباس از طریق مجاهد-م ۱۰۲ تا ۱۰۴ق (بیهقی، ۱۴۰۵، ج ۷، ۱۴۳)
۶. فهرست ابن عباس به نقل از عطاءخراسانی-م ۱۳۵ق-از طریق عثمان بن عطاء و ابن جُریج (ابن ضریس، ۱۴۰۸ق، ۳۳؛ ابن عبدالکافی، ۱۴۳۱، ۱۷۴؛ المبانی، جفری، ۱۳۹۲، ۱۰؛ حسانی، ۱۴۱۱، ج ۲، ۴۱۰).
۷. فهرست جابر بن زید-م ۹۳ یا ۱۰۳ق (دانی، ۲۰۱۱، ۱۷۱؛ جعبری، ۱۴۳۱، ۲۹۲؛ سیوطی، ۱۳۹۴ق، ج ۱، ۹۶)
۸. فهرست مجاهد-م ۱۰۲ تا ۱۰۴ق (ابن ندیم، ۱۴۱۷، ۳۷؛ ابن العربی، ۱۴۱۲ق، ۱۰)
۹. فهرست عکرمه-م ۱۰۵ق-و حسن بصری-م ۱۱۰ق (کیال، نسخه خطی، تصویر ۱۴۵؛ بیهقی، ۱۴۰۵، ج ۷، ۱۴۲)
۱۰. فهرست محمد بن مسلم زهري-م ۱۲۴ق (زهري، ۱۴۲۹، ج ۱، ۳۷)
۱۱. فهرست عطاءخراسانی-م ۱۳۵ق-از طریق شعیب بن زریق و محمد بن شعیب از عثمان بن عطاء (ماوردی، بی تا، ج ۶، ۳۱۰؛ حسانی، ۱۴۱۱، ج ۲، ۴۱۲).
۱۲. فهرست امام صادق (ع)-شهادت ۱۴۸ق (شهرستانی، نسخه خطی، ۶ب تا ۱۹آ)
۱۳. فهرست مقاتل بن سلیمان-م ۱۵۰ق (شهرستانی، نسخه خطی، ۶ب تا ۱۹آ)
۱۴. فهرست حسین بن واقد-م ۱۵۷ یا ۱۵۹ق (نیشابوری، راضی، بی تا، ۱۹۸۸؛ شهرستانی، نسخه خطی، ۶ب تا ۱۹آ)
۱۵. فهرست سعید بن سالم-م حدود ۱۹۰ق (عاصمی، ۱۴۱۸، ج ۱، ۳۶)
۱۶. فهرست محمد بن عمر رومی-م ۲۳۱ تا ۲۴۰ق (الرازی، بی تا، ۷۹)

^۱. المبانی لنظم المعانی که نسخ خطی و محقق آن در این پژوهش بررسی شد.

روایات فوق در منابع دیگری نیز آمده‌اند که در این پژوهش یافت شده و بررسی شده‌اند؛ اما در مجموعه بالا، تنها به کهن‌ترین و اهم این منابع که تحریر متفاوتی گزارش کرده‌اند، در قالب ارجاع‌دهی، اشاره شد. در مجموعه بالا، منظور از فهرست‌های روایی، فهرست‌های کامل یا نسبتاً کامل - با صرف نظر از جاف‌تادگی‌ها - هستند.

در مرحله بعد، روایات ترتیب نزول از حیث سند و محتوا با سایر فهرست‌های روایی مقایسه و سرنخ‌های همگرایی و واگرایی آن‌ها در متن و سند را که به کشف ریشه و خاستگاه آن‌ها کمک می‌کند بررسی شده‌است. در گام سوم به اعتبارسنجی روایات با روش ارزیابی منابع، اسناد و متن پرداخته و آثار تغییرات عمدی در اسناد و اعمال نظر و اجتهاد در متن فهرست‌های نقلی ردیابی شده‌است. بررسی‌های صورت گرفته در این مرحله به طور خلاصه عبارتند از:

۱. روند شکل‌گیری و تغییر و تحول روایت در منابع
 ۲. دقت در محتوای روایت شامل فهرست ترتیبی و عبارات توضیحی
 ۳. مقایسه محتوای هر روایت با سایر روایات ترتیب نزول: توجه به تشابه لفظی میان روایات از جمله نام‌گذاری مشابه برای سوره‌ها، تشابه توضیحات، تکرار اشتباهات لفظی در روایات، حذف و اضافه‌های سهوی و عمدی به خصوص در مورد سوره حمد و نیز جابه‌جایی‌های عمدی در ترتیب سور
 ۴. توجه به سایر روایات تاریخ‌گذاری و اقوال مکی - مدنی از صاحبان و راویان فهرست‌ها
 ۵. توجه به وضعیت سند و ترسیم شبکه اسناد راویان
 ۶. بررسی شرح حال و جرح و تعدیل راویان با استفاده از کتب رجالی
 ۷. توجه به بوم راویان و مؤلفان منابع
- سپس تلاش شده‌است از مجموعه داده‌ها و برآیند سرنخ‌های به دست آمده، مبنای اختلاف میان روایات ترتیب نزول کشف شده و از رهگذر تبارشناسی و اعتبارسنجی، درباره ریشه، اصالت و اعتبار آن، قضاوت شود. مقاله حاضر دستاوردهای این پژوهش را ارائه می‌کند.
- لازم به ذکر است که بررسی متنی روایات ترتیب نزول در این پژوهش در راستای تشخیص تبار و اعتبار روایت است و جایگاه نزول صحیح سوره‌ها به صورت موردی بررسی نمی‌شود. تاریخ‌گذاری و تعیین ترتیب صحیح نزول سور نیاز به پژوهش‌های جداگانه دارد. گزارش‌ها و نتایج پژوهش حاضر می‌تواند مقدمه‌ای برای ورود به نقد متنی ترتیب‌های نزول و تاریخ‌گذاری سور با روش‌های نقلی و اجتهادی مانند توجه به سیاق و مضامین باشد.

۳. منابع فهرست‌های روایی ترتیب نزول در ده قرن نخست

بخش مهمی از این پژوهش، به جستجوی روایات ترتیب نزول در منابع کهن و گردآوری آن‌ها اختصاص یافته‌است. تعداد منابع حاوی فهرست‌های ترتیب نزول، مربوط به ده قرن نخست، که در

این پژوهش به آن‌ها دست‌یافته و بررسی شدند، ۳۶ اثر هستند که ۳۰ اثر از آن‌ها فهرست کامل یا نسبتاً کاملی (بیش از ۱۰۰ سوره) را نقل کرده‌اند. از میان این منابع، به نسخ خطی ۱۱ اثر (شامل بخش ترتیب نزول) دست‌یافتیم. از برخی آثار بیش از یک نسخه خطی بررسی شد. نسخ مطبوع مختلف منابع نیز بررسی و با نسخ خطی تطبیق داده شد. در این پژوهش، منابع جدیدی یافت شدند که پیش از این محققان در مجموعه منابع حاوی فهرست‌های روایی از آن‌ها نام نبرده‌اند. به نام برخی منابع نیز در تحقیقات پیشین اشاره شده‌است اما محققان به متن خود کتاب دست نیافته‌اند، بلکه از اشاره منابع بعدی دریافتند که این منبع باید حاوی فهرست ترتیب نزول باشد. دستیابی به این منابع ضمن ایجاد امتیاز جامعیت پژوهش حاضر، نتایج مهمی در تبارشناسی، اعتبارسنجی و مبنایابی فهرست‌های روایی دربرداشته‌است. منابع موجود و در دسترس از فهرست‌های روایی، مربوط به ده قرن نخست هجری، که تا زمان نگارش مقاله به دست آمده‌اند، به ترتیب تاریخی مؤلفان عبارتند از:

(علامت نشان‌دهنده دستیابی به نسخه خطی منبع است)

۱. الناسخ والمنسوخ و تنزیل القرآن بمكة والمدینة-محمد بن مسلم بن عبد الله بن شهاب الزهري، مدنی (متوفی ۱۲۴) به روایت محمد بن الحسین السلمي (متوفی ۴۱۲):

۱-۱. روایت زهری

۲. انسب الاشراف-احمد بن یحیی البلاذری، بغدادی (متوفی ۲۷۹):

۱-۲. روایت کرب مدنی از ابن عباس شامل ۴ سوره اول

۲-۲. چند روایت دیگر از ابوصالح کوفی، مجاهد مکی و دیگران از اولین سوره‌های نازل در مکه

۳. کتاب عدد آی القرآن-الفضل بن شاذان الرازی، ری (قرن ۳) روایت شده در قرن ۴:

۱-۳. روایت محمد بن عمر الرومی

۴. تاریخ یعقوبی-احمد بن ابی یعقوب، مصری-بغدادی (متوفی ۲۸۴ یا بعد از ۲۹۲):

۱-۴. روایتی از مصحف امام علی (ع)

۲-۴. روایت ابوصالح بازام کوفی از ابن عباس

۵. فضائل القرآن وما أنزل من القرآن بمكة وما أنزل بالمدينة-محمد بن ایوب بن یحیی بن الضریس،

رازی (اهل ری) / کوفی (م ۲۹۴):

۱-۵. روایت عطاء خراسانی از ابن عباس

۶. جامع البیان فی تفسیر آی القرآن-محمد بن جریر طبری (م ۳۱۰)

۱-۶. روایت عایشه شامل ۴ سوره اول

۷. عدد آی القرآن-ابوالعباس الکیال، بصری (قرن ۴):

۱-۷. روایت عکرمه و حسن بصری

۸. عدد سور القرآن و آیاته و کلماته و حروفه-عمر بن محمد بن عبد الکافی، -(زنده در ۴۰۰):

۱-۸. روایت عطاء خراسانی از ابن عباس

۹. التنبيه على فضل علوم القرآن (تنزيل القرآن و ترتيبه) - الحسن بن محمد بن الحسن بن حبيب النيسابوري، نيشابوري (م ۴۰۶):
- ۹-۱. روايت حسين بن واقد مروزي
۱۰. المبانى لنظم المعانى - احمد بن محمد العاصمي يا حامد بن احمد الطحيري، نيشابوري (اوایل قرن ۵):
- ۱۰-۱. روايت ابوصالح باذام کوفي از ابن عباس
- ۱۰-۲. روايت عطاءخراساني از ابن عباس
- ۱۰-۳. روايت سعيد بن المسيب مدني از امام علي (ع)
۱۱. زين الفتى في شرح سورة هل اتى - همان مؤلف:
- ۱۱-۱. مکتوبه سعيد بن سالم مکی
- ۱۱-۲. روايت ابوصالح باذام کوفي از ابن عباس
- ۱۱-۳. روايت عطاءخراساني از ابن عباس
- ۱۱-۴. روايت سعيد بن المسيب مدني از امام علي (ع)
۱۲. الفهرست - ابن ندیم محمد بن ابی یعقوب، بغدادی (م ۳۸۰)
- ۱۲-۱. روايت محمد بن نعمان بن بشير، مجاهد مکی، عطاءخراساني از ابن عباس
۱۳. البيان في عد آي القرآن - ابو عمرو عثمان بن سعيد الداني، قرطبي اندلسي (م ۴۴۴):
- ۱۳-۱. روايت جابر بن زيد ازدي بصری
۱۴. النکت و العيون في تفسير القرآن الکريم - علي بن محمد بن حبيب الماوردی، بصری - بغدادی (م ۴۵۰)
- ۱۴-۱. روايت عطاءخراساني
۱۵. دلائل النبوة و معرفة احوال صاحب الشريعة - ابوبکر احمد بن الحسين البيهقي، نيشابوري (م ۴۵۸):
- ۱۵-۱. روايت عكرمه و حسن بصری
- ۱۵-۲. روايت مجاهد مکی از ابن عباس
۱۶. التيسير في التفسير (تفسير قشيري) - عبد الكريم بن هوزان القشيري النيسابوري، نيشابوري (م ۴۶۵):
- ۱۶-۱. بی نام (نتیجه تبارشناسی: برگرفته از روايت حسين بن واقد مروزي)
۱۷. اسباب نزول القرآن - علي بن احمد الواحدي، نيشابوري (م ۴۶۸):
- ۱۷-۱. روايت عكرمه و حسن بصری (متن ناکامل)
- ۱۷-۲. روايتی از امام سجاد (ع) به نقل از حسين بن واقد مروزي فقط شامل اول و آخر ما نزل
۱۸. الايضاح في القرائات العشر - احمد بن ابی عمر اندرابی، خراساني نيشابوري (م ۴۷۰):

- ۱۸-۱. روایت عکرمه و حسن بصری
- ۱۸-۲. روایت ابوصالح باذام کوفی از ابن عباس
- ۱۸-۳. روایت عطاءخراسانی از ابن عباس
- ۱۸-۴. روایت سعیدبن المسیب مدنی از امام علی (ع)
۱۹. شواهد التنزیل لقواعد التفضیل-عبیدالله بن عبدالله حسکانی، نیشابوری (م حدود ۴۹۰):
 - ۱۹-۱. روایت عطاءخراسانی از ابن عباس از دو طریق (متن ناکامل)
 - ۱۹-۲. روایت مجاهد مکی از ابن عباس (متن ناکامل)
 - ۱۹-۳. روایت ابوصالح باذام کوفی از ابن عباس (متن ناکامل)
 - ۱۹-۴. روایت عکرمه و حسن بصری از دو طریق (متن ناکامل)
 - ۱۹-۵. روایت عطاءخراسانی (متن ناکامل)
 - ۱۹-۶. روایت حسین بن واقد مروزی (متن ناکامل)
۲۰. الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم-محمد بن عبدالله معافری، اندلسی (م ۵۴۳):
 - ۲۰-۱. روایت کریم مدنی از ابن عباس
 - ۲۰-۲. روایت مجاهد مکی
۲۱. مفاتیح الاسرار و مصابیح الابرار (تفسیر شهرستانی)-محمد بن عبدالکریم شهرستانی، خراسانی نیشابوری (م ۵۴۸):
 - ۲۱-۱. فهرست مقاتل بن سلیمان مروزی بصری از رجالش
 - ۲۱-۲. فهرست مقاتل بن سلیمان از امام علی (ع)
 - ۲۱-۳. فهرست کلبی کوفی از ابن عباس
 - ۲۱-۴. فهرست حسین بن واقد مروزی
 - ۲۱-۵. فهرست شعبه ازدی عراقی از مصحف امام صادق (ع)
۲۲. مجمع البیان فی تفسیر القرآن-فضل بن حسن الطبرسی، مشهدی-سبزوری (م ۵۴۸):
 - ۲۲-۱. روایت عطاء از ابن عباس
 - ۲۲-۲. روایت عکرمه و حسن بصری (متن ناکامل)
 - ۲۲-۳. روایت سعیدبن المسیب مدنی از امام علی (ع) (متن ناکامل)
۲۳. جمال القراء و کمال الإقراء-علی بن محمد السخاوی، همدانی-مصری (م ۶۴۳):
 - ۲۳-۱. فهرست عطاءخراسانی
۲۴. حسن المدد فی معرفة فن العدد-ابراهیم بن عمر الجعبری، بغدادی-دمشقی (م ۷۳۲):
 - ۲۴-۱. روایت جابر بن زید ازدی بصری
۲۵. قصیده تقریب المأمول فی ترتیب النزول-همان مؤلف:
 - ۲۵-۱. بی نام (همان ترتیب جابر بن زید)

۲۶. لباب التأویل فی معانی التأویل (تفسیر خازن) - علی بن محمد خازن، بغدادی (م ۷۲۵):
 ۲۶-۱. بی نام (نتیجه تبارشناسی: برگرفته از روایت حسین بن واقد در التنبيه نیشابوری)
 ۲۷. تاریخ الاسلام و وفیات المشاهیر و الاعلام - محمد بن احمد الذهبی، دمشقی (م ۷۴۸):
 ۲۷-۱. فهرست عکرمه و حسن بصری
 ۲۸. البرهان فی علوم القرآن - محمد بن بهادر زرکشی، مصری (م ۷۹۴):
 ۲۸-۱. بی نام از منبع التنبيه نیشابوری (همان فهرست حسین بن واقد)
 ۲۹. بصائر ذوی التمییز فی لطائف الکتاب العزیز - محمد بن یعقوب فیروزآبادی، فارسی (م ۸۱۷):
 ۲۹-۱. بی نام از منبع تفسیر ماوردی و التنبيه نیشابوری (همان فهرست حسین بن واقد)
 ۳۰. امتاع الاسماع بما للنبي من الأحوال و الأموال و الحفدة و المتاع - أحمد بن علی المقریزی، مصری (م ۸۴۵):
 ۳۰-۱. بی نام از منبع تفسیر قشیری (همان فهرست حسین بن واقد)
 ۳۱. فتح الباری بشرح صحیح البخاری - أحمد بن علی بن حجر العسقلانی، مصری (م ۸۵۲):
 ۳۱-۱. روایت عطاء خراسانی از ابن عباس
 ۳۱-۲. فهرست مصحف امام علی (ع) شامل ۷ سوره
 ۳۲. عمدة القاری فی شرح صحیح البخاری - محمود بن احمد العینی، مصری (م ۸۵۵):
 ۳۲-۱. فهرست مصحف امام علی (ع) شامل ۷ سوره
 ۳۳. مصاعد النظر للإشراف علی مقاصد السور - ابراهیم بن عمر البقاعی، دمشقی (م ۸۸۵):
 ۳۳-۱. روایت جابر بن زید از دی بصری
 ۳۳-۲. روایت عکرمه و حسن بصری
 ۳۴. الاتقان فی علوم القرآن - عبد الرحمن بن ابی بکر سیوطی، مصری (م ۹۱۱):
 ۳۴-۱. روایت مجاهد مکی
 ۳۴-۲. روایت عکرمه و حسن بصری
 ۳۴-۳. روایت عطاء خراسانی از ابن عباس
 ۳۴-۴. روایت جابر بن زید از دی بصری
 ۳۴-۵. فهرست مصحف امام علی (ع) شامل ۶ سوره
 ۳۵. التخبیر فی علم التفسیر - همان مؤلف:
 ۳۵-۱. روایت عکرمه و حسن بصری
 ۳۶. تاریخ الخمیس فی احوال انفس نفیس - حسین بن محمد الدیار بکری، مکی (م ۹۶۶):
 ۳۶-۱. روایت حسین بن واقد مروزی
 در چینش تاریخی این منابع، آخرین منبعی که روایت جدیدی عرضه کرده، الاتقان سیوطی است که فهرست جابر بن زید را از منبعی که هم اکنون موجود یا در دسترس نیست و حاوی طریق جدیدی

برای این روایت است، نقل کرده‌است. منابع بعد از قرن دهم (تا جایی که برای این پژوهش بررسی شد)، حاوی روایت جدیدی نیستند.

۴. ۵- وضعیت منابع فهرست‌های ترتیب نزول

برخی از منابع فهرست‌های روایی میراث ارزشمندی به شمار می‌آیند، هم از لحاظ قدمت اثر و هم تخصص و شهرت مؤلفان؛ به طوری که حتی اگر نقل‌های این فهرست‌ها دچار ضعف سندی و اشکالات متنی باشد، به اعتبار مؤلف در میان اهل تفسیر و علوم قرآن پذیرفته شده‌اند. آثاری مانند تاریخ یعقوبی، فضائل القرآن ابن‌ضریس، دلائل النبوة بیهقی و در منابع شیعی، مجمع البیان طبرسی. ردیابی فهرست‌ها در منابع و یافتن اولین اثر نشردهنده روایت قابل توجه است:

۱. منابع فهرست‌های منسوب به امام علی (ع):

۱-۱. ترتیبی که در تاریخ یعقوبی در قرن ۳ برای مصحف امام علی (ع) آمده‌است، ضمن آنکه به ترتیب نزول نیست، با وجود قدمت و اهمیت منبع، در تألیفات دیگر با استقبال مواجه نشده‌است. بوم یعقوبی بغداد و مصر است.

۲-۱. کهن‌ترین منبعی که برای ترتیب چند سوره‌ای مصحف امام علی (ع) بر حسب نزول به دست آمد، فتح الباری ابن‌حجر در قرن ۹ است. ردیابی پیش از آن یافت نمی‌شود. بوم او مصر است و پس از آن نیز چند مؤلف مصری آن را گزارش کرده‌اند.

۳-۱. روایت سعید بن مسیب از امام علی (ع) تنها توسط کرامیان خراسان با انگیزه کلامی (قائل بودن به فضائل حضرت علی (ع) و خاندان او) نشر یافته‌است. کهن‌ترین منبع آن، مقدمه تفسیر المبانی و کتاب زین الفتی از یک مؤلف کرامی در قرن ۵ است. ورود این روایت به منابع شیعی از طریق منابع کرامی و در قرن ۶ توسط طبرسی در مجمع البیان صورت گرفته‌است. ۴-۱. فهرست مقاتل از امام علی (ع) نیز جز در تفسیر شهرستانی در قرن ۶ منبعی برای آن یافت نشد. شهرستانی نیز خراسانی است.

۲. منابع فهرست‌های منسوب به ابن عباس:

۱-۲. فهرست کرب به روایت از کتاب ابن عباس تنها در ناسخ و منسوخ ابن‌العربی اندلسی در قرن ۶ آمده‌است، هرچند بخشی از آن با سند کامل‌تر در انساب الاشراف بلاذری بغدادی در قرن ۳ وجود دارد. بی‌اعتنایی به این سند با وجود قدمت منبع جای تأمل است.

۲-۲. فهرست ابوصالح در تاریخ یعقوبی در قرن ۳ و با تغییرات حائز اهمیتی در آن در المبانی و زین الفتی مربوط به عالم کرامی خراسان در قرن ۵ آمده و از این دو منبع تکثیر شده‌است.

۳-۲. فهرست مقطوع مجاهد اول بار بدون سند در الفهرست ابن‌ندیم بغدادی در قرن ۴ و سند روایتی از او متصل به ابن عباس اما بدون متن در دلائل النبوة بیهقی نیشابوری قرن ۵ آمده‌است.

۲-۴. روایت عطاء در فضائل القرآن ابن‌ضریس کوفی مربوط به قرن ۳ با دو طریق و اسناد به ابن‌عباس آمده‌است. این روایت را ماوردی به صورت مقطوع در قرن ۵ گزارش کرده‌است. ماوردی بصری-بغدادی است.

۳. فهرست جابر را ابوعمرو دانی در قرن ۵ در کتاب البیان خود آورده‌است و منابع بعدی یعنی البرهان جعبری و قصیده او و نیز مصاعدالنظر بقاعی از آن مأخوذ است، اما این منابع مغفول مانده و فهرست جابر با اختلافات غیرقابل چشم‌پوشی از منبعی مفقود در الاثقان قرن ۱۰ نقل شده‌است که مرجع همگان واقع شده‌است. دانی اندلسی است و بخشی از عمر را خود در مصر به تحصیل علم پرداخته و سیوطی نیز مصری است.

۴. فهرست عکرمه و حسن بصری در کتابی با عنوان عدد آی القرآن از ابوالعباس الکیال بصری مربوط به قرن ۴ آمده‌است که مانند بسیاری دیگر از کتاب‌های بعدها به آن اعتنایی نشده و به صورت نسخه خطی باقی مانده‌است. بیهقی در قرن ۵ این روایت را در دلائل النبوه آورده و این منبع مورد استقبال قرار گرفته‌است. بنابراین اولین منابع این روایت بصری و خراسانی است.

۵. فهرست زهری تنها در کتابی منسوب به او مربوط به قرن ۲ آمده که در قرن ۵ روایت شده‌است و از هیچ طریق دیگری و در هیچ منبع دیگری این فهرست از او نقل نشده‌است.

۶. فهرست مصحف امام صادق (ع) به نقل از شعبه‌بن حجاج که قبل و بعد از تفسیر شهرستانی (خراسانی) در قرن ۶ در منبع دیگری یافت نشد.

۷. فهرست حسین بن‌واقد اول بار در کتاب التنبیه ابن‌حیب نیشابوری ابتدای قرن ۵ آمده و از آنجا در منابع متعددی منتشر شده‌است.

۸. فهرست مکتوبه سعید بن سالم را مؤلف زین الفتی در قرن ۵ با نگاه نقد آورده و می‌گوید یکی از دلایلی که مخالفان برای رد مدنی بودن انسان و نزول آن در شأن و فضیلت حضرت علی (ع) به آن استناد می‌کنند، حدیثی است که در ترتیب نزول قرآن روایت شده و ابوسهل انماری در کتاب «فیه ما فیه» آورده

۹. فهرست محمد بن عمر رومی را فضل بن‌شاذان رازی در قرن ۳ در کتاب العدد خود آورده‌است. در قرن ۴ گزیده این کتاب توسط محدثی مصری تدوین شده‌است. وقتی منبعی با چنین قدمتی سعی در انتساب فهرست به تابعان و صحابه ندارد، انتساب‌ها و سند‌های منابع متأخر جای تردید دارد.

غالب مؤلفانی که فهرست‌ها را گزارش کرده‌اند، خراسانی هستند: ابن‌حیب نیشابوری، عاصمی یا طحیری مؤلف المبانی و زین الفتی، واحدی، اندرابی، حسکانی، بیهقی و شهرستانی. سایر مؤلفان اکثراً عراقی و مصری هستند.

۵. ۶- وضعیت سندی فهرست‌های ترتیب نزول

با استناد به اصول و ملاک‌های نقد حدیث مانند رجال، ویژگی‌های ساختاری و ظاهری سند، وضعیت سند از حیث اتصال و طرق نقل روایت^۲، اسناد هیچ کدام از این روایات در منابع یادشده اعتباری ندارند: ۱. فهرست‌های مصحف امام علی (ع) و مقاتل از امام علی (ع) سندی ندارند. فهرست سعیدبن مسیب از امام علی (ع) نیز تنها با یک طریق نقل شده است. علاوه بر غریب بودن سند، بعضی از رجال آن نیز ناشناخته هستند یا وضعیت رجالی معلومی ندارند و اتصال سند نیز محرز نیست.

۲. فهرست‌های منسوب به ابن عباس در چهار شاخه اصلی که هر کدام بوم متفاوتی دارند آمده است. سند روایت کربب تفرد در نقل دارد و به اصطلاح غریب الاسناد و المتن است. روایت ابوصالح از دو طریق نقل شده که یکی شرط اتصال سند را ندارد و رجال طریق دیگر روایت غالباً جرح شده اند. روایت مجاهد از یک طریق مقطوع است و سندی ندارد، از طریق دیگر با سندی غریب و فاقد متن است. روایت عطاء نیز هم به طریق مقطوع و هم مسند به ابن عباس نقل شده است، در حالی که عطاء اتصال با ابن عباس ندارد و طرق نقل مسند به ابن عباس به یک حلقه مشترک (عمر بن هارون) می‌رسد که وضعیت رجالی خوبی هم ندارد. در میان اسناد روایات منسوب به ابن عباس، نقل مقطوع از عطاء به دلیل عدم تفرد در نقل و اتصال سند بیش از سایر روایات قابل اعتنا است، هر چند دیگر منسوب به ابن عباس نیست.

۳. فهرست‌های مقطوع نقل شده از تابعان و نسل‌های بعد: در این روایات تلاشی برای اعتباربخشی به آن‌ها با اسناد به ابن عباس نشده است. هر چند برخی آن‌ها را مرفوع می‌دانند و ابن عباس یا امام علی (ع) و در ادامه پیامبر (ص) را در آن به تقدیر فرض می‌کنند (نکونام، ۱۳۸۰، ۱۳۷). روایت جابر بن زید به طریق مفرد نقل شده و تنها در طبقات متأخرتر با دو سند گزارش شده است. روایت عکرمه و حسن نیز به طریق مفرد نقل شده و در طبقات متأخرتر شهرت یافته و سند آن تکثیر شده است. روایت زهری نیز به طریق مفرد نقل شده است. فهرست مصحف امام صادق (ع) جز آنکه به راوی او شعبه تصریح شده سندی ندارد و به طریقی مفرد در یک منبع آمده است. سند فهرست حسین بن واقد، نقل از سعید بن سالم و سخن محمد بن عمر رومی نیز مفرد و غریب است و به هیچ یک از صحابه، تابعان یا حتی اتباع ایشان مسند نیستند. با این اوصاف روایات مقطوع همگی دچار تفرد در نقل هستند و به جز روایت عکرمه و حسن، بقیه را می‌توان به اصطلاح غریب الاسناد و المتن خواند. روایت عکرمه و حسن نیز به دلیل این که راویان انتهای سند در چند طبقه یک نفر هستند، مفرد و غریب المتن خوانده می‌شود. در بخش ۹ شبکه اسانید

۲. برای به کارگیری روش‌های سنتی و مصطلح الحدیث، کتاب آسیب شناخت حدیث دکتر عبدالهادی مسعودی (مسعودی، ۱۳۸۹) و درایة الحدیث-بازپژوهی مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین دکتر شادی نفیسی (نفیسی، ۱۳۹۸) را هنما قرار داده شد.

روایات ترسیم شده است. حضور راویان ضعیف یا مجهول در اسناد این روایات نیز به کاهش اعتبار سند می‌افزاید.

۶. وضعیت متنی فهرست‌های ترتیب نزول

ردیابی فهرست‌ها در منابع اولیه و مقایسه متن فهرست‌ها با یکدیگر همگرایی زیاد میان این فهرست‌ها را نشان می‌دهد. از زوایای مختلفی می‌توان ارتباط فهرست‌ها را دید؛ از جمله ارتباط راویان، جایگذاری‌های خاص در فهرست‌ها و نام‌گذاری‌های خاص سور. در برخی فهرست‌ها شاخصه‌های مشترکی وجود دارد که منشعب شدن آن‌ها از برخی فهرست‌های دیگر را نشان می‌دهد، به طوری که می‌توان با ملاک‌های متنی یا سندی دسته‌بندی جدیدی از مجموعه فهرست‌ها ایجاد کرد و آن‌ها را به چند فهرست مادر محدود کرد. فهرست‌های مادر که با ویژگی‌های خاص متنی و روایی زیر تعریف می‌شود، پراکندگی فهرست‌ها را در چند مجموعه جمع می‌کند:

۱. فهرستی که سوره ضحی در آن در اوایل بخش مکی آمده و انتهای بخش مدنی آن با سایر روایات ناهمگونی دارد: فهرست‌های ابوصالح و کلبی از ابن عباس در منابع مختلف و فهرست مقاتل از رجالش، با صرف نظر از اختلاف‌های موردی.

۲. فهرستی که سوره مائده در آن پنجمین سوره است: فهرست کرب از ابن عباس، فهرست عکرمه و حسن بصری و فهرست جابر بن زید، صرف نظر از اختلافات موردی. روایت بدون متن مجاهد نیز که مشابه فهرست عکرمه و حسن معرفی شده نیز ذیل همین مجموعه قرار می‌گیرد. فهرست حسین بن واقد نیز هرچند جایگذاری سوره مائده را تغییر داده و آخرین سوره نازل قرار داده است، اما به دلیل نقش او در نقل فهرست عکرمه و حسن، به نظر می‌رسد در اصل از همین فهرست منشعب می‌شود. فهرست مصحف امام صادق (ع) نیز به دلیل تطبیق کامل با روایت حسین بن واقد و نداشتن مستندات بیشتری از تبار آن در همین مجموعه قرار داده می‌شود.

۳. فهرستی که دو سوره آخر آن مائده و توبه است: فهرست عطاءخراسانی که با انتساب به ابن عباس نیز مشابه آن نقل شده است، فهرست زهری که تنها تفاوت آن با فهرست عطاء دارا بودن سوره حمد است، فهرست محمد بن عمر رومی و مکتوبه سعید بن سالم از نوشته‌های اهل مدینه که با صرف نظر از اختلافات موردی شاخصه‌های متنی مشترکی با روایت عطاء دارد. فهرست سعید بن مسیب از امام علی (ع) نیز صرف نظر از ورود حمد به ابتدای فهرست و چند مورد جابه‌جایی احتمالاً سهوی، همگرایی متنی زیادی با این مجموعه دارد. همچنین ترتیب چند سوره‌ای مصحف امام علی (ع).

فهرست سور مکی مجاهد و فهرست مقاتل از امام علی (ع) را به دلیل موارد متعدد ناسازگار با این مجموعه‌ها و در عین حال اشتراکاتی با هر کدام از آن‌ها دقیقاً نمی‌توان ذیل یکی از این سه مجموعه قرار داد.

این تعارض که روایات ترتیب نزول با اسناد متعدد نقل شده‌اند، اما هر کدام به نوعی مفرد، ضعیف و فاقد اعتبار هستند و نیز با متون مشابه اما دارای اختلاف نقل شده‌اند، در ادامه بررسی و تحلیل خواهد شد. تلاش می‌شود با یک نگاه کل‌نگر بر اساس این نتایج، روند شکل‌گیری، تکثیر و تحول فهرست‌های نقلی در منابع تحلیل و بازسازی شود.

۷. شواهد وحدت ریشه فهرست‌های نقلی

با ملاک قرار دادن تشابهات متنی، فهرست‌ها ذیل سه مجموعه قرار گرفتند. حال با ملاک قرار دادن تعدد طرق نقل و اعتبار و شهرت بیشتر، می‌توان نمایندگان این سه مجموعه، یا به عبارت دیگر مادر فهرست‌های نقلی را به ترتیب فهرست کلبی از ابوصالح کوفی، فهرست عکرمه و حسن بصری و فهرست عطاءخراسانی معرفی کرد. تفاوت این سه مجموعه کلی و سه فهرست مادر با یکدیگر و حتی با فهرست ناهمگونی چون مقاتل از امام علی (ع) با فهم خطاهای سهوی و کشف اعمال نظرهای عمدی قابل چشم‌پوشی است. برای مثال افزوده شدن چند سوره به انتهای بخش مدنی فهرست ابوصالح که در پژوهش دیگری سهو در پیوست آن‌ها به آخرین سوره نازل نشان داده شد (جان‌نثاری، ۱۴۰۳). مثال دیگر اضافه شدن سوره حمد به برخی فهرست‌ها و برخی نسخه‌های منابع آن‌ها است که نشان می‌دهد افزوده‌ای متأخرتر بر مبنای اعمال نظر است. با درک دلایل این اختلاف‌ها، می‌توان مجموعه فهرست‌ها را نیز کاملاً همگرا دانست. ارتباط میان این فهرست‌های مادر چنان است که می‌توان گفت شاکله کلی آن از مرجعی واحد اخذ شده‌است. شواهد و قرائن زیادی این وحدت تبار و ریشه را اثبات می‌کند که می‌توان آن‌ها را در موارد زیر خلاصه کرد:

۱. شباهت زیاد فهرست‌ها با یکدیگر، بیشتر بودن موارد اتفاقی و اندک بودن موارد اختلافی.
۲. جایگاه ثابت سوره‌هایی در فهرست‌ها که قرائن درون متنی و برون متنی آن جایگاه را برای آن‌ها تأیید نمی‌کنند و در سایر روایات و اجتهادات تاریخ‌گذاری زمان دیگری برای نزول آن‌ها تعیین شده‌است، سوره‌هایی مانند اعراف و انعام که قرائن نشان می‌دهد باید در زمانی متأخرتر نازل شده باشند.
۳. نشانه‌های مشترک لفظی در متن روایات و فهرست‌ها که قرینه‌ای برای همگرایی این فهرست‌هاست؛ برای نمونه:
 - ۳-۱. نام‌گذاری‌های خاص سور: مانند «تاسعه» یعنی یونس، در دو فهرست جابر بن زید و عکرمه-حسن؛
 - ۳-۲. تشابه توضیحات مبنایی روایات: مانند عبارت «الاول فالاول» در دو روایت عطاء و روایت محمد بن عمر رومی؛

- ۳-۳. خطای مشابه: مانند ثبت «الاعراف» به جای «الاحزاب» (با وجود آنکه سوره اعراف در بخش مکی سور با نام المص آمده است) در دو روایت عطاء و زهري با اسناد كاملاً متفاوت كه قرينه‌ای بر اشتراك منبع مكتوب است.
۴. ویژگی‌های خاص در ترتیب سور در برخی فهرست‌ها علیرغم بی‌ارتباط بودن اسناد آن‌ها، ویژگی‌هایی مانند:
- ۱-۴. قرار دادن مائده در ردیف پنجم نزول در فهرست کرب، جابر و عکرمه-حسن.
- ۲-۴. سوره‌های مکی در انتهای بخش مدنی در روایت ابوصالح از ابن عباس و روایت مقاتل از رجالش.
۵. اشتراك راویان و نقش آن‌ها در نقل روایات ترتیب و زمان نزول؛ مانند:
- ۱-۵. حسین بن واقد در روایت از عکرمه و حسن بصری، روایت امام سجاد (ع) از سوره‌های اول و آخر نزول و فهرست کاملی كه نقل آن به خود او منتهی می‌شود.
- ۲-۵. ابن شهاب زهري در ترتیب ۴ سوره‌ای كه طبری در تفسیر خود از او از عروۀ از عایشه نقل کرده است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۳۰، ۱۶۲)، ترتیب ۴ سوره‌ای الفهرست ابن ندیم از قول او از محمد بن نعمان بن بشیر و فهرست کاملی كه نقل آن به خود او منتهی می‌شود.
۶. اشتراك بوم یا فرقه راویان یک روایت و تفاوت با بوم یا فرقه راویان سایر روایات؛ مانند:
- ۱-۶. تفاوت بوم هر شاخه از روایات منسوب به ابن عباس: مدنی، مکی، کوفی، خراسانی/شامی.
- ۲-۶. نقش مؤثر کرامیه در نشر روایت سعید بن مسیب از امام علی (ع).
- توضیح آن كه بعضی فهرست‌ها با وجود شاخصه‌های مشترك با فهرستی دیگر، هیچ راوی مشتركی ندارند، اما راویان خود آن روایت همگی یا غالباً از یک بوم یا فرقه‌اند. این می‌تواند قرينه‌ای بر آن باشد كه فهرست از یک بوم به بوم دیگر یا به میان فرقه‌ای سفر کرده، اما با سندی مقبول ایشان و احتمالاً تغییراتی مطابق نظر صاحب نظران ایشان منتشر شده است.
۷. پدید آمدن اسناد جدید (پدیده تكثیر) و رشد وارونه سندها (رك. آقایی، ۱۳۸۹) در منابع به خصوص اسناد منتسب به امام علی (ع) و ابن عباس؛ مانند:
- ۱-۷. روایتی كه در المبانی و زین الفتی در قرن ۵ به نقل از امام علی (ع) آمده است.
- ۲-۷. سندی كه بیهقی و حسانی در قرن ۵ برای ترتیب نزول مجاهد از ابن عباس آورده‌اند.
- این در حالی است كه در منابع متقدم‌تر این روایات با چنین اسنادی وجود ندارند. نمونه بارز آن روایت زهري، روایت محمد بن عمر رومی و روایت حسین بن واقد در منابع كهن‌تر است كه تلاشی برای منسوب كردن آن‌ها به صحابه نشده است. به همین دلیل هم حداقل با این اسناد منتشر نشده‌اند و برای شهرت نیاز به سندهای به ظاهر معتبرتر داشته‌اند.
۸. «كتاب» داشتن برخی از راویان كلیدی در اسناد روایات ترتیب نزول:

۸-۱. زهری صاحب کتاب ناسخ و منسوخ.

۸-۲. عطاءخراسانی صاحب تفسیر و کتاب ناسخ و منسوخ.

۸-۳. کلبی صاحب تفسیر.

۸-۴. حسین بن واقد صاحب کتاب ناسخ و منسوخ.

در اینجا دو مطلب قابل توجه است. یکی صاحب کتاب بودن این شخصیت‌های مؤثر در نشر فهرست‌های روایی، و یکی صاحب‌نظر بودن ایشان در بحث ناسخ و منسوخ. اولی پیوند جایگاه منابع مکتوب با نشر این فهرست‌ها را ثابت می‌کند و دومی انگیزه فقهی در تدوین و اخذ فهرست‌های ترتیب نزول را نشان می‌دهد.

۸. روند شکل‌گیری فهرست‌های نقلی در منابع روایی اولیه

فرضیه یکسانی ریشه و تبار همه فهرست‌های روایی، یک سؤال دیگر در پی دارد و آن این که این ریشه واحد چیست؟ آیا نقل از پیامبر (ص)، امام علی (ع) یا ابن عباس است؟ یا آیا کسی متأخرتر از ایشان مانند عطاءخراسانی یا زهری و یا حتی در نسل بعد، تاریخ‌دانی چون واقدی یا یک قاضی علاقه‌مند به بحث ناسخ و منسوخ چون حسین بن واقد چنین فهرستی را با اجتهاد خود بر ساخته و سپس با سندسازی‌ها و اعمال نظرها در طول زمان نشر یافته است؟

اگر همه فهرست‌ها را تحریرهای مختلف یک روایت فرض کنیم که از یک مرجع منشعب می‌شوند، آنگاه تعدد طرق نقل و منتفی بودن ارتباط و تبانی برخی از این طرق با یکدیگر، این پاسخ را به ذهن می‌رساند که هسته اولیه این فهرست‌ها حداقل در حد شاکله کلی و ترتیب غالب در آن‌ها نمی‌تواند در زمانی متأخر از صحابه شکل گرفته باشد. همچنین بعید به نظر می‌رسد که این شاکله کلی، از اصل کار یک تابعی یا نسل‌های بعد باشد و توانسته باشد به این شکل گسترده و از طرق گوناگون منتشر شود. مثلاً اگر از زهری یا عکرمه و حسن آغاز شده باشد، حداقل اثری از چند طریق نقل دیگر از ایشان باید یافت شود. حتی این در مورد عطاء نیز صادق است. اسناد هر کدام از این روایات به تنهایی، نشان می‌دهد که تابعی قائل یا راوی فهرست نمی‌تواند آغازگر تدوین صورت اولیه فهرست بوده باشد.

با این وصف آیا می‌توان گفت این روایات نقل از خود پیامبر (ص) (بنا به روایت سعید بن مسیب از امام علی (ع)) یا نقل از امام علی (ع) یا ابن عباس است؟

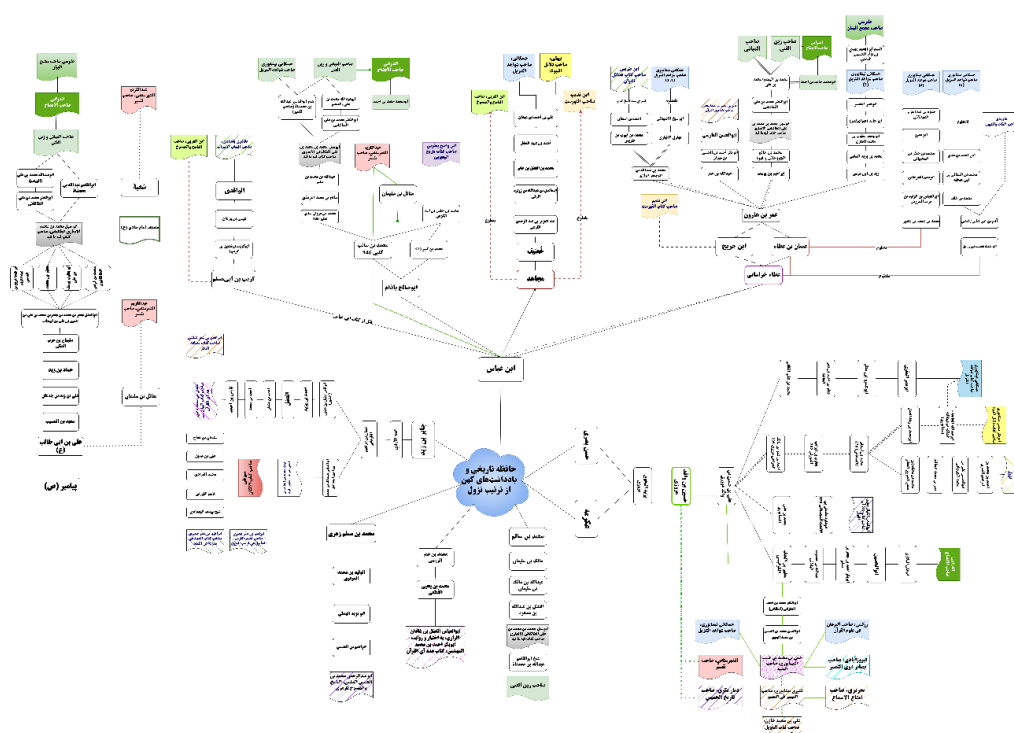
اعتبارسنجی روایات ترتیب نزول بر اساس معیارهای نقد حدیث، انتساب روایات ترتیب نزول به امام علی (ع) و ابن عباس را زیر سؤال می‌برد. تفرد در نقل در بعضی از روایات، تک منبعی بودن مرجع روایت، نقل مقطوع به موازات نقل منسوب به ابن عباس (عطاء و مجاهد)، عدم اتصال سند، جرح راویان و اضطراب متون روایات، این دو انتساب را از اعتبار ساقط می‌کند. همچنین توجه به این نکته که اگر این روایات در اصل منتسب به ابن عباس هستند، چرا باید روایت افرادی چون جابر بن زید،

عکرمه و حسن و زهری و حتی خود عطاء و مجاهد از طرق دیگر به صورت مقطوع نقل شده باشد و این انتساب اعتبارآفرین از آن حذف شود. بنابراین این ریشه واحد حداقل نقل مستقیم و روایت مشخصی از ابن عباس یا امام علی (ع) نیست. پس تدوین اولیه و نشر گسترده فهرست‌های نقلی با یک شاکله مشابه اما اعمال نظرهای متعدد چه ریشه‌ای دارد؟

نقل مکتوبه سعید بن سالم، که هیچ منبعی به آن اعتنا نمی‌کند و به شکلی پر اشکال و بی‌توجه به جزئیات در زین الفتی گزارش شده است، بارقه فکری بازسازی شیوه تدوین اولیه فهرست‌های روایی را ایجاد می‌کند. حتی مؤلف زین الفتی نیز این روایت را به شدت نقد کرده و بی‌اساس می‌خواند. اما دلیل نقد او جزئیات روایت است، این که در مکتوبات دست مردم ممکن است خطا زیاد باشد و نقل از صحابه و تابعان نیست. اما کلیات این قضیه الهام‌بخش است. ترتیب نزول سور یا حداقل برخی سور به عنوان یک مطلب مهم دینی-تاریخی از همان زمان نزول در یادداشت‌پردازی‌های اهل زمان نوشته شده است. همچنین طبیعی است که در زمان نزدیک به نزول، ترتیب نزول سوره‌های قرآن هنوز در خاطره بسیاری از افراد وجود داشته و در اوراقی مکتوب می‌شده است. این اوراق دست به دست می‌شدند، رونویسی می‌شدند و دهان به دهان گفته می‌شدند. اما طبیعتاً اختلاف نظر، تردید و فراموشی و اشتباه در رونویسی با خط تکامل نیافته آن زمان در آن راه داشته است. تابعان نیز پای درس ابن عباس و شاید از اوراق مکتوب او محتوایی نه به شکل فهرست، بلکه شرح و تفسیر در زمان نزول و دانشی از ترتیب نزول داشته‌اند. در قرن دوم، درست در زمانی که پدیده نسخ و اولین آثار مکتوب در ناسخ و منسوخ شکل گرفت (رک. قاسم‌پور و حاجی‌اکبری، ۱۳۹۷)، صاحب‌نظران این ترتیب‌های در جزئیات پراکنده و پراختلاف را سامان داده و با ترجیح اقوال و اعمال نظر بر اساس قرائن و شواهد، فهرستی دقیق به شاگردان خود عرضه کردند. این روند ادامه یافت و وقتی اساتید مرجع فقه و تفسیر و تاریخ مورد سؤال قرار می‌گرفتند یا ضرورت فقهی در بحث تقدم منسوخ بر ناسخ ایجاب می‌کرد، به این اختلافات موردی در فهرست‌ها پایان داده و نظر خود را اعلام می‌کردند. هر چند هر کدام نظری متفاوت داشته و اختلافات پایان نیافت. نمودار شبکه اسناد زیر با این نگاه کلی به روایات ترتیب نزول ترسیم شده است.^۳

^۳. تصویر باکیفیت این نمودار بر روی «این پیوند» قرار داده شده است. با بازخوانی رمزینۀ زیر نیز این تصویر قابل مشاهده است:

شکل ۱- شبکه اسناد کلی روایات ترتیب نزول با در نظر گرفتن مرجع واحد اولیه برای آن‌ها

مرجع و مبدأ اولیه یک نسخه واحد و مشخص از ترتیب نزول نیست، اما به طور کلی و با اغماض از اختلافات موردی محتوای مشابه همراه با موارد اختلاف مشخصی داشته‌است. برخی از این فهرست‌ها هم پیش از آن که از مبدأ اولیه الهام گرفته باشند، از یکی از روایات دیگر اخذ شده‌اند. باز می‌گردیم به بررسی فهرست‌های مادر: فهرست کلبی از ابوصالح، فهرست عکرمه و حسن بصری و فهرست عطاءخراسانی.

باید توجه داشت عکرمه و حسن هر چند بیشتر بصری شناخته می‌شوند، اسناد روایت ترتیب نزول آن‌ها نشان می‌دهد نشر اولیه این روایت در مرو خراسان و توسط حسین بن واقد مروزی (م ۱۵۷ق) یا پسر او اتفاق افتاده‌است. عطاء نیز هرچند خراسانی نامیده می‌شود اما روایت او در مکه و شام و سپس در دیگر بوم‌ها نشر یافته و تدوین و نشر اولیه آن از زمان خود عطاء (م ۱۳۵ق) آغاز شده‌است. اما روایت ابوصالح در همان بوم کوفه و احتمالاً توسط کلبی (م ۱۴۶ق) تدوین و منتشر شده‌است. با این وصف نشر اولیه فهرست عطاءخراسانی بر فهرست کلبی از ابوصالح و فهرست عکرمه و حسن بصری مقدم است و بیش از آن‌ها نیز شهرت یافته‌است. از اتفاق هر سه این افراد، صاحب کتاب بوده‌اند. تفسیر کلبی، ناسخ و منسوخ عطاءخراسانی و ناسخ و منسوخ حسین بن واقد که البته هیچکدام در دسترس نیستند.

زهري نیز صاحب کتاب ناسخ و منسوخ و تنزیل القرآن است و بر ایشان از لحاظ زمانی مقدم است و علاوه بر این فهرست، در سند روایت محمد بن نعمان بن بشیر و روایات اولین سوره نازل از عایشه نیز نقش دارد. اما شبکه اسناد روایات نقش مؤثری از او در نشر فهرست کامل ترتیب نزول را نشان نمی‌دهد، زیرا با طریقی مفرد نقل شده که جز کتاب منسوب به او در هیچ اثر دیگری نیامده است و به نظر می‌رسد انتساب این فهرست به زهري متأخر از زمان خود او و مأخوذ از فهرست عطاء باشد. نشان دادن ریشه یکسان و ریشه‌دار بودن درواقعیت خارجی نزول، هم مؤید ارزش و اعتبار کلی ترتیب‌های روایی است و هم راه نقد موردی در جایگاه هر سوره را، چه مورد اختلاف باشد و چه همه فهرست‌ها بر آن اتفاق داشته باشند، باز می‌کند.

نتایج

بررسی‌های این پژوهش نشان می‌دهد تدوین و نشر فهرست‌ها به شکلی که در روایات نقل شده مربوط به زمان تابعان و بعد از ایشان است. با توجه به شاخصه‌های ارتباطی میان اسناد و متون روایات، فهرست‌های نقلی را می‌توان منشعب از سه فهرست مادر دانست که خود نیز در ریشه به یک مبدأ مشترک می‌رسند:

فهرست عطاءخراسانی (از ابن عباس)، فهرست کلبی از ابوصالح از ابن عباس و فهرست عکرمة و حسن بصری.

با توجه به اسناد روایات اولین نشردهنده این فهرست‌ها به ترتیب خود عطاءخراسانی، کلبی کوفی و حسین بن واقد مروزی بوده‌اند. ایشان صاحب کرسی و کتاب بوده‌اند و به نظر می‌رسد تدوین اولیه از سوی ایشان صورت گرفته است. در این میان فهرست عطاء قدمت بیشتری در تدوین و نشر و شهرت بیشتری در بین فهرست‌ها دارد و این احتمال وجود دارد که دو فهرست دیگر نیز درواقع اعمال نظر در فهرست عطاءخراسانی باشند. هرچند زهري نیز صاحب کتاب است و در سند چند روایت ترتیب نزول حضور دارد، اما عدم انتشار روایت او نشان می‌دهد انتساب فهرست کامل به وی متأخر و نامعتبر است. در مورد سایر فهرست‌ها نیز بررسی‌ها نشان می‌دهد اسناد هیچ یک از آن‌ها بر اساس اصول حدیثی معتبر نیست و انتساب هیچ کدام از فهرست‌ها به امام علی (ع) و ابن عباس قابل اثبات نیست. در عین حال بر اساس شواهد و قرائن می‌توان گفت این فهرست‌ها ریشه در مکتوبات، اقوال و حافظه تاریخی افراد نزدیک به نزول دارد. تدوین‌کنندگان اولیه فهرست‌ها که شخصیت‌هایی مؤثر، صاحب کرسی و صاحب کتاب بوده‌اند، با ترجیح میان اقوال مختلف یا اعمال نظر بر اساس مبانی خود، ترتیب ویژه‌ای را عرضه داشته‌اند. پیوند بحث نسخ با ترتیب نزول و توجه به این مهم که این شخصیت‌ها صاحب کتاب ناسخ و منسوخ و تفسیر بوده‌اند، تدوین و نشر فهرست از سوی این سه نفر را تقویت می‌کند.

پس از نشر اولیه فهرست‌ها، مداخله عمدی و خطای سهوی در جریان نقل و کتابت و استنساخ باعث تنوع بیشتر آن‌ها شده است. بدین صورت که صاحب‌نظران با اعمال نظر خود به حذف و اضافه

سوره حمد و جابجایی برخی سوره‌ها اقدام کرده و فهرست جدیدی به نام ایشان عرضه شده‌است. همچنین دنبال کردن متن فهرست‌ها در منابع و نسخه‌های مختلف آنها ورود خطاهای سهوی به متن فهرست را نشان می‌دهد. با این حال شکل‌گیری شاکله کلی فهرست‌های روایی و جایگذاری بسیاری از سور بر مبنای واقعیت تاریخی نزول است و داده‌های بسیار ارزشمندی برای ترتیب نزول و تاریخگذاری سور قرآن به شمار می‌آیند؛ اما به دلیل همگرایی همه فهرست‌ها به سوی فهرست عطاءخراسانی و اعمال نظرها و اشتباهات نقل و کتابت و استنساخ، هم سور اختلافی در فهرست‌های نقلی و هم حد مشترک و اجماعی این فهرست‌ها به صورت موردی قابل نقد هستند.

گزارش‌ها و دستاوردهای پژوهش حاضر مقدمه‌ای برای پژوهش‌های تاریخگذاری قرآن و نقد فهرست‌های ترتیب نزول با استفاده از روش‌های نقلی مانند توجه به روایات سبب نزول و روش‌های اجتهادی مانند توجه به مضامین سور است.

منابع

- ابن ضریس، محمد بن ایوب (۱۴۰۸ق). فضایل القرآن و ما انزل من القرآن بمکه و ما انزل بالمدينة. تحقیق غزوه بدیر. دمشق: دار الفکر.
- ابن عبد الکافی، عمر بن محمد (۱۴۳۱ق). عدد سور القرآن-آياته و کلماته و حروفه و تلخیص مکيه من مدنيه. قاهره: مكتبة الامام البخاری.
- ابن العربی، ابوبکر (۱۴۲۷ق). الناسخ و المنسوخ فی القرآن الکریم. چاپ سوم. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- ابن ندیم، محمد بن اسحاق (۱۴۱۷ق). الفهرست. تحقیق ابراهیم رمضان. چاپ دوم. بیروت: دار المعرفه.
- آقایی، سید علی (۱۳۸۹). مواجهه محدثان مسلمان با پدیده رشد و ارونه سندها. مجله صحیفه مبین. ۴۸، ۲۰۶-۱۷۵.
- اندرابی، عمر بن محمد (۱۴۲۳ق). الايضاح فی القرائات العشر. تحقیق منی عدنان غنی، به راهنمایی غانم قدوری الحمد.
- بقاعی، ابراهیم بن عمر (۱۴۰۸ق). مساعد النظر للإشراف علی مقاصد السور. تحقیق عبدالسمیع محمد احمد حسنین. ریاض: مكتبة المعارف.
- بکری، حسین بن محمد الدیار (بی تا). تاریخ الخمیس فی احوال انفس نفیس. بیروت: دار الصادر.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۴۱۷). انساب الاشراف، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی. بیروت: دار الفکر.
- بهجت پور، عبدالکریم (۱۳۹۴). شناخت نامه تنزیلی سوره های قرآن کریم. قم: موسسه تمهید.
- بیهقی، ابوبکر احمد بن الحسین (۱۴۰۵ق). دلائل النبوة و معرفة أحوال صاحب الشریعة. تحقیق عبدالمعطی قلجی. چاپ اول. بیروت: دار الکتب العلمیه.
- جان نثاری، سعیده؛ احمد نژاد، امیر و مهدوی راد، محمد علی (۱۴۰۳). پژوهشی درباره روایات ترتیب نزول ابن عباس از طریق ابوصالح، ماهیت و وثاقت. مجله تحقیقات علوم قرآن و حدیث. ۲۱ (۶۳)، ۵۷-۹۸.
- جعبری، ابراهیم بن عمر (۱۴۳۱ق). حسن المدد فی معرفه فن العدد. تحقیق بشیر بن حسن الحمیری. مدینه منوره: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشریف.

جفری، آرتور (۱۳۹۲ق). مقدمتان لعلوم القرآن-المبانی لنظم المعانی. تصحیح عبدالله اسماعیل الصاوی. قاهره: مکتبه الخانجی.

حسکانی، عبیدالله بن عبدالله (۱۴۱۱ق). شواهد التنزیل لقواعد التنزیل. تحقیق محمدباقر محمودی. تهران: وازره الثقافه والارشاد الاسلامی.

خازن، علی بن محمد (۱۴۱۵ق). لباب التأویل فی معانی التنزیل (تفسیر خازن). تصحیح عبدالسلام محمد علی شاهین. بیروت: دار الکتب العلمیه، منشورات محمد علی بیضون.

دانی، عثمان بن سعید (۲۰۱۱م). البیان فی عد آی القرآن. تحقیق فرغلی سید عرباوی. بیروت: دارالکتب العلمیه.

ذهبی، محمد بن احمد (۱۴۲۴ق). تاریخ الإسلام و وفیات المشاهیر و الأعلام، محقق: بشار عواد معروف، بیروت، دار الغرب الاسلامی.

الرازی، فضل بن شاذان (بی تا). المختار من کتاب عدد آی القرآن بما أطبق علیه أهل البلدان وما رُوي عن الصحابة والتابعین رضي الله تعالى عنهم وما تتابع علیه القراء والأئمة إلى عصرنا. تحقیق محمد بن عبدالله السریع. ریاض: مرکز التفسیر للدراسات القرآنیه.

رامیار، محمود (۱۳۶۹). تاریخ قرآن، تهران، امیرکبیر، چاپ سوم.

زرکشی، محمد بن عبدالله (۱۴۱۰ق). البرهان فی علوم القرآن. تحقیق جمال حمدی ذهبی؛ ابراهیم عبدالله کردی و یوسف عبدالرحمن مرعشلی. چاپ اول. بیروت: دارالمعرفه.

الزهري، محمد بن مسلم (۱۴۲۹ق). الناسخ والمنسوخ فی القرآن الکریم. تحقیق مصطفی محمد ازهری. ریاض: دار ابن قیم.

سखाوی، علی بن محمد (۱۴۱۳ق). جمال القراء و کمال الإقراء. تحقیق عبدالکریم زبیدی. بیروت: دار البلاغة.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۲۶ق). الاتقان فی علوم القرآن. تحقیق مرکز الدراسات القرآنیه. مدینه منوره: مجمع الملك فهد لطباعة المصحف الشريف.

سیوطی، عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۴۲۱ق). التحبیر فی علم التفسیر. بیروت: دار الفکر.

شکری، احمد خالد و نزال، عمران سمیح (۱۴۲۳). علم تاریخ نزول آیات القرآن الکریم وسوره. اردن: جمعیه المحافظه علی القرآن الکریم.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم (۱۳۸۶ش). مفاتیح الاسرار ومصابیح الانبار (تفسیر الشهرستانی). تحقیق محمد علی آذرشب. چاپ اول. تهران: مرکز البحوث والدراسات للتراث المخطوط.

- طباطبایی، محمدحسین (۱۳۵۳). قرآن در اسلام. تهران: دارالکتب الاسلامیه.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۴۰۸ق). مجمع البیان فی تفسیر القرآن. با مقدمه محمد جواد بلاغی - محسن حسینی عاملی. تصحیح هاشم رسولی و فضل الله یزدی طباطبایی. بیروت: دارالمعرفة.
- عاصمی، احمد بن محمد و محمودی، محمدباقر (۱۴۱۸ق). العسل المصفی من تهذیب زین الفتی فی شرح سورة هل أتى. قم: مجمع احیای فرهنگ اسلامی.
- عسقلانی، ابن حجر احمد بن علی (۱۳۷۹ق). فتح الباری شرح صحیح البخاری. تحقیق محب الدین الخطیب؛ محمد فؤاد عبدالباقی و عبدالعزیز بن عبدالله بن باز. بیروت: دارالمعرفة.
- العینی، بدرالدین محمود بن احمد (بی تا). عمدة القاری شرح صحیح البخاری. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- فیروزآبادی، محمد بن یعقوب (۱۴۱۶ق). بصائر ذوی التمییز فی لطائف الكتاب العزیز. تحقیق محمد علی نجار و عبدالعلیم طحاوی. چاپ سوم. قاهره: جمهوریة مصر العربیة، وزارة الاوقاف، المجلس الاعلی للشتون الاسلامیة.
- قاسم پور، محسن؛ حاجی اکبری فاطمه (۱۳۹۷). بررسی تاریخی درون مایه نگارش های ناسخ و منسوخ در سده سوم و چهارم. مجله مطالعات تاریخی قرآن و حدیث، ۲۴ (۶۳)، ۱۱-۳۶.
- ماوردی، علی بن محمد (بی تا). النکت والعیون. مراجعه و تعلیق سید بن عبدالمقصود عبدالرحیم. بیروت: دار الکتب العلمیة، منشورات محمد علی بیضون.
- مسعودی، عبدالهادی (۱۳۸۹ش). آسیب شناخت حدیث. چاپ اول. قم: انتشارات زائر.
- مقریزی، تقی الدین احمد بن علی (۱۴۲۰ق). امتاع الاسماع بما للنبی من الأحوال والأموال والحفده والمتاع. تحقیق محمد عبدالحمید النمیس. چاپ اول. بیروت: دار الکتب العلمیة.
- نزال، عمران سمیع (۱۴۲۷ق). الوحده التاريخیه للسور القرآنیة. چاپ اول. دمشق / عمان: دار القراء/ دار قتیبه.
- نفیسی، شادی (۱۳۹۸). درایة الحدیث-بازیژوهی مصطلحات حدیثی در نگاه فریقین. چاپ دوازدهم. تهران: سازمان سمت پژوهشکده تحقیق و توسعه علوم انسانی.
- نکونام، جعفر (۱۳۷۳ش). بررسی ترتیب نزول قرآن در روایات (پژوهشی در ترتیب روایی قرآن کریم). رساله دکتری، به راهنمایی دکتر سید محمدباقر حجتی. تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- نکونام، جعفر (۱۳۸۰). درآمدی بر تاریخ گذاری قرآن. چاپ اول. تهران: نشر هستی نما.

النيسابورى، الحسن بن محمد بن الحسن بن حبيب (۱۹۸۸م). التنبيه على فضل علوم القرآن. تحقيق محمد عبد الكريم كاظم الراضى. بغداد: بى جا.

واحدى، على بن احمد (۱۴۱۹ق). اسباب نزول القرآن. تحقيق زغلول كمال بسيونى. چاپ اول. بيروت: دار الكتب العلمية.

يعقوبى، احمد بن ابى يعقوب (بى تا). تاريخ يعقوبى. بيروت: دار صادر.

نسخ خطى

ابن نديم، ابوالفرج محمد بن اسحاق. پاریس: کتابخانه ملی فرانسه.

أندرابى، احمد بن ابى عمر، الإيضاح فى القراءات العشر، تصوير تك نسخه خطى، استانبول.

بكرى، حسين بن محمد الديار (تاريخ كتابت: قرن ۱۲ هجرى). الخميس فى احوال انفس نفيس. عربستان: جامعة الملك سعود.

جعبرى، ابراهيم بن عمر. قصيده تقريظ المأمول فى ترتيب النزول.

خازن، على بن محمد (تاريخ كتابت: ۱۱۷۶ق). لباب التأويل فى معانى التنزيل. نسخه خطى اول. عمان: وزارت التراث و الثقافة.

_____ (تاريخ كتابت: ۱۱۷۸ق)، لباب التأويل فى معانى التنزيل. نسخه خطى دوم. عربستان: جامعة الملك سعود.

زهرى، محمد بن مسلم (تاريخ كتابت: قرن هفتم). كتاب فيه الناسخ والمنسوخ للزهرى. ايلات متحده (نيوجرسى): كتابخانه دانشگاه پرينستون.

سيوطى، عبد الرحمن بن ابى بكر (تاريخ كتابت: ۸۷۸ق). الاتقان، نسخه خطى اول. ايلات متحده (نيوجرسى): كتابخانه دانشگاه پرينستون.

_____ (تاريخ كتابت: ۸۸۵ق). الاتقان، نسخه خطى دوم. نابلس: مخطوطات جامعه النجاح.

_____ (تاريخ كتابت: ۹۶۷ق). الاتقان، نسخه خطى سوم. اصفهان: موزه نسخ خطى دانشگاه اصفهان.

شهرستانى، محمد بن عبد الكريم (۱۳۶۸ش). مفاتيح الاسرار و مصابيح الابرار. تهران: مركز انتشار نسخ خطى- با همكارى كتابخانه مجلس شورای اسلامى.

الكيال، ابوالعباس (تاريخ كتابت: قرن ۹ يا ۱۰). عدد آى القرآن على مذهب اهل البصره. تهران: كتابخانه مجلس شورای اسلامى.

المبانی لنظم المعانی (بی‌تا). تصویر تک نسخه خطی. برلین.

زین الفتی فی شرح سورة هل أتى (کتابت ۱۱۱۴ق). تصویر نسخه کهن.

____، تصویر نسخه خطی دوم، مرجع محمدباقر محمودی برای تحقیق و چاپ نسخه.

Noldeke, Theodor; Schwally, Friedrich; Bergstraser, Gotthelf; and Pretzl, Otto (2013). The History of The Quran. Adited and Translated by: Wolfgang H. Behn. Boston: Leiden, Brill.

Weil, Gustav (1844). Historisch-kritische Einleitung in den Koran. Bielefeld: Velhagen& Klasing.